

Öte yandan bazı müslüman usulcüler Aristo ve Porphyrios'un cins ve nevi hakkındaki anlayışlarını değiştirerek cins yerine nevi, nevi yerine cinsi kullanmışlardır. Meselâ Adudüddin el-İcî ve Sa'deddin et-Teftâzânî'nin bildirdiklerine göre usulcüler, mantıkçıların aksine, "insan" kavramını cins, "canlı" kavramını nevi şeklinde adlandırmışlardır (Tehânevî, *Keşşâf*, "cins" md.).

Müslüman düşünürler küllîler problemini beş küllînin dışında daha geniş olarak ele almışlar; mantık, tabiat bilimleri, rasyonalizm ve dinle münasebeti bakımından küllîler üzerine yaptıkları yorum ve tartışmalarla bu konuda zengin bir literatür geliştirmişlerdir (bk. KÜLLİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, "cins", "el-Külliyyâtü'l-ham", md.leri; Porphyre, *Isagoge* (notlar ilâvesiyle trc. J. Tricot), Paris 1947, s. 13-34; Porphyrios, *Isagoge* (trc. H. Ragıp Atademir), Konya 1948, s. 30-48; Kindî, *Fî'l-Felsefetü'l-ûlâ* (nşr. M. Abdülhâdî Ebû Rîde, *Resâ'ilü'l-Kindî el-Felsefiyye* içinde), Kahire 1369/1950, s. 124-130; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376/1957, I, 395-396; İbn Sînâ, *Manţıku'l-meşrikiyyîn*, Kahire 1910, s. 50-55; a.mlf., *eş-Şifâ*, *el-Manţık*, *el-Medhal*, Kahire 1952, s. 28-33; a.mlf., *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 10-11, 14-17; Gazzâlî, *Mî'yârü'l-ilm*, s. 59-79; Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1970, s. 23-28; Nicholas Rescher, *Tetavvürü'l-manţiki'l-Arabî* (trc. Muhammed Meh-rân), Kahire 1985, mütercimnin mukaddimesi, s. 49-61.

M. NACİ BOLAY

BEŞ SANAT

Kıyas türlerinin
uygulama alanları için kullanılan
bir mantık terimi.

İslâm mantıkçılarına göre mantığın en önemli bölümünü kıyas teşkil eder. Kıyası oluşturan öncüllerin çeşitli isimler altında değişme ve çoğalma durumuna göre meydana gelen kıyas türlerine İslâm dünyasında muhtemelen ilk defa Fârâbî tarafından "es-sınââtü'l-hams" (Osmanlıca'da "sınâât-ı hams") adı verilmiştir (*İhşâ'u'l-ûlûm*, s. 28). Kıyasta öncüllerin farklı oluşu beş sanatın da birbirinden farklı olmasına yol açar. Bu farklara göre beş sanat şöyle sıralanır: Burhan, cedel, hatâbe (hitabet), şiir, safsata.

Beş sanatı kıyasın ihtiva ettiği öncüllerdeki önerme çeşitleri meydana getirdiğine göre her bir sanatın tarifini yapabilmek için öncelikle bu önerme çeşitlerini görmek gerekir. İslâm mantıkçı-

ları önermeleri ihtiva ettikleri bilgilerin doğruluk derecesine göre başlıca yedi kısımda incelemişlerdir.

1. Yakiniyyât. Gerçeğe uygun olan, tartışmasız olarak kesin bilgi veren önermelerdir. "Bütün parçadan büyüktür" önermesi gibi. İslâm mantıkçıları yakiniyyâtı çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Yaygın anlayışa göre mutlak doğru olan sadece yakini önermeler olup aşağıda gösterilen diğer bütün önerme çeşitleri az çok ihtimalli veya gerçek dışı bilgiler ihtiva eder (bk. YAKİNİYYÂT).

2. Meşhûrât. Doğruluğu insanlar tarafından kabul görmüş olmasından kaynaklanan önermelerdir. Ancak buradaki "insanlar" genel anlamda olmayıp istisna her zaman söz konusudur. Bu sebeple meşhûrâtın doğruluğu "örff" olup çağlara, bölgelere, ülkelere veya sanat ve meslek alanlarına göre değişebilir. Mantıkçılar bu önermelere çoğunlukla "Adalet iyidir", "Yalan kötüdür" gibi ahlâkî hükümleri örnek gösterirler.

3. Müsellemtât. Tartışma sırasında öne sürülen ve hasım tarafından doğruluğu benimsenen, bir defa hükme delil sayılmakla geçerlilik ve yaygınlık kazanmış olan önermelerdir. Fıkıh usulünde "âhâd haber"lerle varılan hükümler müsellemtâtın sayılır ve âhâd habere itiraz edilmesi durumunda fakihlerin daha önce bu habere dayanarak hüküm vermiş olmaları delil gösterilir.

4. Makbûlât. Yalan söylemeyeceğine dair hakkında hüsnüzan beslenen bir kimseden alınan bilgileri ifade eder (peygamberlerin yalan söylemeleri ihtimal dışı olduğundan onlardan sâdir olduğu kesin olarak bilinen haberler burhan kategorisine girer).

5. Zanniyyât. Geniş anlamda yakiniyyâtın dışındaki bütün önerme çeşitlerini kapsar; dar anlamda ise aklın tercihen kabul ettiği, ancak tersinin de doğru olması ihtimali bulunan önermeler için kullanılır (bk. ZANNİYYÂT).

6. Muhayyelât. Doğru veya yanlış, kabul edilebilir veya edilemez olsun insan da sevinç ve huzura yahut nefret ve sıkıntıya yol açan önermelerdir.

7. Vehmiyyât. Zihnin bir gücü olan vehim veya hayalin tecrübi varlık ve olaylara bakmak ve genelleme yapmak suretiyle ürettiği önermelerdir. Meselâ cisimlerin mekânda yer kaplamasına bakarak, "Var olan her şey mekânda yer kaplar" şeklinde ileriye sürülen önerme vehmiyyâttandır (bk. VEHMIYYÂT).

Tehânevî (*Keşşâf*, II, 835), dayandığı öncüllerin kesinlik değeri bakımından beş sanat arasındaki ilişkileri şöyle göstermiştir: Kıyasın öncülleri ya bir tasdik veya tasdikin dışında başka bir tesir doğurur. Eğer bu hayalî bir tesir doğuran kıyas ise buna "şiir" denir. Tasdik doğuran kıyasta ise tasdik ya zannî veya kesin olur. Bunlardan ilki "hatâbe"dir; ikincisi ise yakini kesinlik veya yakini olmayan bir kesinlik olabilir. Yakini olan "burhan"dir; yakini olmayanına gelince burada ya herkesin kabulü veya sadece tartışmada muhatapın kabulü söz konusu olabilir, bunlardan ilki "cedel", ikincisine de "mugalata" adı verilir.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslâm mantıkçıları beş sanatı şu şekilde sıralamışlardır:

1. Burhan. Öncülleri yakiniyyâttan olan kıyastır. Mantıkçılara göre burhan bütün delillerin en kesin ve güvenilir olanıdır (bk. BURHAN).

2. Cedel. Meşhûrât veya müsellemtâtın sayılan öncüllerden oluşan kıyastır. Cedel bu öncüllerin kabul edilebilirlik derecesine göre bir değer taşır. Ancak İslâm mantıkçılarına göre cedel tasdiğe faydalı bir kıyas çeşidi olmakla birlikte aslında bununla ne bir hakikat ispat edilmiş ne de reddedilmiş olur. Cedel sanatını kullanana "cedeli" veya "mücâdil" denir (bk. CEDEL).

3. Hatâbe. Ya sırf zanniyyâttan veya hem zanniyyât hem de makbûlâtın oluşan kıyastır (bk. HATÂBE).

4. Şiir. Mantıkçılar şiiri kısaca muhayyelât türünden öncüllerin oluşturduğu kıyas diye tarif etmişler, ayrıca muhayyelâta da "şiirî önermeler" adını vermişlerdir (bk. ŞİİR).

5. Safsata veya Mugalata. Safsata "genellikle öncülleri vehmiyyâttan oluşan kıyas", mugalata ise "süreti, maddesi veya her ikisi bakımından da geçersiz olan kıyas" diye açıklanır. Bazı mantıkçılar beşinci sanat olarak safsatayı, bazıları da mugalatayı göstermişlerdir (bk. Tehânevî, II, 1097). İslâm mantıkçıları düşüncede faaliyetlerinde hatadan korunmak, demogoji yapanları susturmak, imtihan- da öğrencinin zihin disiplinini sağlamak gibi gayelerle mugalata sanatını bilmenin yararlı olduğunu düşünmüşlerdir (bk. MUGALATA).

İslâm mantığındaki beş sanatın temeli, Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyyatının son beş bölümünü teşkil eden, çeşit-

li isimlerle Arapça'ya çevrilen ve hepsine birden "Beş Kitap" adı verilen *Analytica Posteriora* (Anâlûtika eş-şâniye, el-Burhân), *Topica* (Kitâbü Mevâdî 'il-cedel, el-Cedel), *De Sophisticis Elenchis* (Kitâbü Tebkittî's-sûfistâ 'iyyîn, es-Safsata), *Rhetorica* (Kitâbü'l-Hatâbe) ve *De Poetica* (Kitâbü's-Şi'r) adlı eserlerine dayanır.

Aristo'nun mantık külliyyatı üzerinde çalışan ilk İslâm düşünürü Kindî'dir. Kindî *Kemmiyyetü kütübi Aristotâlis* adlı risâlesinde Aristo'nun *Organon*'unu teşkil eden sekiz kitabı tanıtmıştır. Fârâbî ise *İhşâ'ül-'ulûm*'da mahiyeti bakımından *Organon*'u üçe ayırmış, *Kategoriler*, *Önergeler* (el-İbâre) ve *Birinci Analitikler*'i el-Burhân'a (II. Analitikler'e) giriş olarak göstermiş, el-Burhân'ı ikinci bölüm, el-Cedel, es-Safsata, Kitâbü'l-Hatâbe ve Kitâbü'l-Şi'r'i de üçüncü bölüm olarak saymıştır. el-Burhân'da felsefe ve ilimlerin zaruri ilkeleri tesbit edilir; ondan sonra gelen dört kitap ise doğru ve yanlış ispat şekillerini gösterir. Fârâbî'ye göre şiir sırf hayal alanıdır, hatâbede hayal ve gerçek eşit durumda, cedelde doğru yalandan daha çok, safsatada ise yalan doğrudan daha fazladır.

Beş sanattan ilki olan burhanın temelini teşkil eden II. *Analitikler*'in bir kısmı III. yüzyılda Huneyn b. İshak, tamamı ise onun oğlu İshak tarafından Grekçe'den Süryânîce'ye çevrilmiş, IV. yüzyılda Mattâ b. Yûnus bu metni Arapça'ya tercüme etmiştir. *Topica* ise Arapça'ya ilk defa Yahyâ b. Adî tarafından çevrilmiştir. Bundan başka Ebû Osman ed-Dimaşkı ile İbnü'l-Mukaffa'nın oğlu İbrâhim de eserin kısmî tercümelerini yapmışlardır. Aristo'nun safsataya dair eseri *Sofistica*'nın Arapça tercümelerinin başlıcaları Yahyâ b. Adî, İbn Zûr'a ve İbn Nâime tarafından yapılmıştır. Aynı konuda Kindî de el-İhtirâz min ħuda'î's-sûfistâ 'iyye adlı bir risâle yazmıştır. *Rhetorica*'ın (Kitâbü'l-Hatâbe) bilinen ilk mütercimi Huneyn b. İshak'tır. Eser başka tercümeleri yanında Fârâbî tarafından da şerhedilmiştir. *De Poetica* da (Kitâbü's-Şi'r) ilki Mattâ b. Yûnus tarafından olmak üzere birkaç defa Arapça'ya tercüme edilmiş, Kindî de eseri özetlemiştir. İslâm kültür çevresinde Aristo'nun *Organon*'unun öteki kitapları ve Porphyrios'un *Kategoriler*'e giriş olarak yazdığı *İsâğûcî*'si ile birlikte *Organon*'un burhan, cedel, safsata, hatâbe ve şiir konularındaki bölümleri çeşitli zamanlar-

da tercüme, tefsir, şerh ve hulâsa edilmiş, ilk tercümelerin bazıları Kindî ve Fârâbî gibi otoriteler tarafından kontrol edilmiş ve böylece İslâm dünyasında ciddi bir mantık hareketi başlamıştır.

Kindî'den itibaren Gazzâlî'ye gelinceye kadar mantık sadece felsefenin bir disiplini sayılırken ilk defa Gazzâlî'nin kelâm ile mantık arasında sağlam bir bağ kurması üzerine artık "sahih" delili "cedeli" delilden, "iknâi" delili "safsata", "mugalata" ve "şiir"den ayıran mantık kelâm ilminin güvenilir bir aleti olarak büyük ilgi görmüştür. İbn Haldûn'un kaydettiğine göre (*Muqaddime*, III, 1139-1140) İbn Sînâ'dan sonraki bazı mantıkçılar (müteahhirîn) kıyasın muhtevasını teşkil eden burhan, cedel, hatâbe, şiir ve safsata alanlarına dair beş kitabı nazarı itibara almamış veya pek az ilgi göstermişlerse de daha sonra "mantık sanatında önemli bulunan ve birer dayanak olan" bu alanlara yeniden büyük ağırlık verilmiştir. İslâm mantıkçılarının diğer felsefi disiplinlerdeki duraklamaya rağmen genel mantık çalışmalarını kesintisiz sürdürmeleri yanında beş sanatı da önemle işlemeleri, özellikle kelâm ve felsefe tartışmalarında muarızlarının görüş ve delillerindeki gerçek dışı unsurları daha iyi yakalayabilmek, kendi görüşlerini güçlü delillere dayandırarak ispatlamak, ayrıca genel olarak eğitimde başarı sağlamak gibi sebeplere bağlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 150, 241, 404, 454, 665, 696, 746, 748; II, 835, 940, 1095-1097, 1204, 1515, 1547; Fârâbî, *İhşâ'ül-'ulûm*, s. 21-28; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 8-9, 115, 120-121, 126, 138-139; a.mlf., *eş-Şifâ IV: el-Kıyâs*, Kahire 1964, s. 3-8; Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm*, s. 134-153; İbn Haldûn, *Muqaddime*, III, 1139-1140; Ahmed Cevdet, *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1303, s. 100-128; Ali Sedad, *Mizânü'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, İstanbul 1303, s. 103-108; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 100-125.

M. NACİ BOLAY

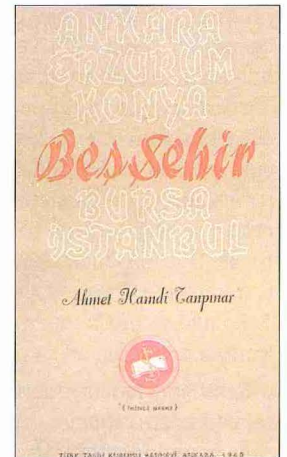
BEŞ ŞEHİR

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın
deneme tarzında yazdığı
şehir monografilerini ihtiva eden eseri.

1941 yılı sonuna doğru *Ülkü* mecmuasında makale ve şiirler yayımlamaya başlayan Ahmed Hamdi Tanpınar'ın o yıl "Bursa'da Zaman ve Hulya Saatleri" adlı

uzun yazısı çıkar. Bu yazı, şairin aynı yılın başlarında "Bursa'da Hulya Saatleri" (*Tasvir-i Efkar*, nr. 4645, 8 Mart 1941) adıyla çıkan, daha sonra geliştirilerek "Bursa'da Zaman" olarak şöhret kazanan şiiriyle tema ve doku bakımından bir iç içe oluş karakteri gösterir. Deneme tarzının bir örneği olan bu yazı *Beş Şehir* adlı kitabın da ilk nüvesini teşkil edecektir. Bu yazıyı birer ikişer yıl aralıklarla (1942-1945) "Ankara", "Erzurum" ve "İstanbul" yazıları takip eder. Tanpınar bunlara "Konya"yı da ilâve edip kitabını bütünlüştürerek ilk baskısını gerçekleştirir (1946). Gördüğü ilgi üzerine 1960'ta yapılan ikinci basımda metinleri yeniden gözden geçirir ve ilâveler yapar. Bu basımın önsözünde, "hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiağ"ın yazıların iki temel motifini teşkil ettiğini söyler. Gerçekten de kitaptaki beş şehrin hikâyesi veya tasviri, tanıtılması için söylenebilecek ortak özellik, eskinin büyük değerleriyle geleceğe uzanan Türk şehirlerinin tarihî ve kültürel maceralarını ve ümitlerini aksettirmesidir. Böylece Ankara'da Roma İmparatorluğu'ndan Selçuklu ve Osmanlı'ya, Erzurum'da yakın devir tarihinden günümüze, Konya'da Selçuklu'dan Osmanlı'ya, Bursa'da Osmanlı'dan aktüel tarihe, nihayet İstanbul'da Bizans'tan Osmanlı'ya, sürekliliğini kaybetmeyen ve kopmayan bir süreç içinde devamlı ve zihnî bir gidiş geliş bütün bu medeniyetlerin, sanat eserlerinin, hayat tarzlarının, kültürlerinin, insanlarının mukayeseleri imkânını verir.

Millet ve tarih hakkındaki fikirlerinde Yahya Kemal'in kendisi üzerinde büyük tesiri olduğunu sık sık hatırlatmış olan Tanpınar'ın "Bursa'da Zaman" ile "Bir Gün İcadiye'de" dışındaki şiirlerinde bu

Beş Şehir'in
ikinci
baskısının
kapağı
(Ankara 1960)